UDK: 80(=163.4*3):811.21/.41(497.6)“15/18“

Izvorni naučni rad

Mersiha Čaušević, asistent

Univerzitet u Bihaću

Islamski pedagoški fakultet

mersihacausevic78@yahoo.com

FILOLOGIJA BOŠNJAKA NA ORIJENTALNIM JEZICIMA ZA VRIJEME OSMANSKE VLADAVINE U BOSNI

Sažetak

Ovaj rad sadrži popis filoloških djela koja su napisali Bošnjaci u periodu između 16. i 19. st., za vrijeme vladavine Osmanlija ovim prostorima. Rukopisi ovih djela na arapskom, turskom i perzijskom jeziku nalaze se po bibliotekama širom svijeta, a djela koja su nama do sada poznata nabrojana su u radu, s tim da uvijek postoji mogućnost da se neki novi rukopis pronade (ili postojeći prevede). Najviše naše filološke baštine pripada arapskom jeziku. Iz rukopisa koji su prevedeni na savremeni bosanski jezik, predstavljeni su određeni dijelovi iz kojih se može vidjeti način na koji se tad pisalo, koje su to klasične knjige bile najpopularnije, te kao takve služile kao udžbenici. Jedna od tih knjiga je Ibn Hāğibova arapska sintaksa al-Kāfiyya, često komentirana i prilagođavana potrebama tadašnjeg obrazovnog sistema. Između ostalih, navode se i filološka djela Hasana Kafije Pruščaka, koji kod nas nije poznat kao filolog, da se istinski zanimao za filologiju potvrđuje podatak da je on svoj komentar Talhīsa korigirao pisanjem novog komentara, isto u edukacijske svrhe. Također, iako napisane na evropskim jezicima, gramatike turskog jezika dobile su svoje mjesto u radu zato što razlozi zbog kojih su bosanski franjevci pisali gramatike i rječnike nisu isti kao razlozi učenja turskog jezika muslimanskog stanovništva. I na kraju, predstavljen je dio filoloških rasprava o perzijskom jeziku Ahmeda Sudija Bošnjaka.

Ključne riječi: *Filologija, arapski jezik, turski jezik, perzijski jezik, rukopis, gramatika, sintaksa, stilistika, komentar, Bošnjak, Mustafa Ejubović Šejh Jujo, Hasan Kafija Pruščak, Ahmed Sin Hasanov, Ahmed Sudi, franjevci,*

Uvod

Za vrijeme Osmanskog carstva, Bošnjaci su mnogo doprinijeli svojom djelatnošću u raznim znanstvenim oblastima, uključujući filologiju. U okviru Osmanskog carstva tri jezika su bila dominantna: arapski - jezik znanosti, prava i teologije, turski - jezik administracije i profane književnosti, i perzijski - jezik poezije.¹ Ubrzo nakon osmanskog osvojenja Bosne (1463. godine), Bošnjaci počinju davati doprinos stvaralaštvu uopće, i to upravo na ova tri jezika. Jedan od karakterističnih načina pisanja tog doba, pa tako i pisanja Bošnjaka tog perioda jesu komentari i glose (znanstveni tekstovi pisani su najčešće na arapskom) na već napisana djela. Iako danas ovakav način stvaranja djela izgleda kao imitiranje već napisanog djela, tada je to bio uobičajen način rada. Međutim, i ti komentari su sadržavali određenu dozu originalnosti i samostalno-istraživačkog rada komentatora, i to u skladu sa njegovim poznavanjem oblasti o kojoj piše. Svrha komentara je najčešće bila udžbeničke prirode, odnosno služila za školske potrebe, s ciljem pojašnjenja određenih dijelova i lakšeg razumijevanja osnovnog teksta. Općenito uzevši, najviše djela napisano je na turskom jeziku (administrativna prepiska sa Portom), zatim na arapskom, pa perzijskom.² Iz oblasti filologije najviše djela napisano je na arapskom jeziku. Veliki broj Bošnjaka koji su živjeli u ovom periodu pisao je, pored bosanskog, na sva tri ova jezika.

1. Djela Bošnjaka na arapskom jeziku iz oblasti filologije

1.1. Gramatika i sintaksa

Nekoliko Bošnjaka koji su se bavili arapskom filologijom javilo se već u XVI stoljeću. Među njima su: Ahmed Sudić,³ Muhammed Musić

¹ Vidjeti kod: Hazim Šabanović, *Književnost muslimana BiH na orijentalnim jezicima*, Sarajevo, Svjetlost, 1973. str.14. Isto i u: „Književnost muslimana BiH na orijentalnim jezicima“, *Bošnjačka književnost u književnoj kritici, knjiga I* str. 212 – 220, Sarajevo, 1998.

² Vidjeti više u: Sulejman Grozdanić, „Pisana riječ na orijentalnim jezicima i alhamijado“, *Bošnjačka književnost u književnoj kritici*, str.253-270

³ Mustafa Jahić, *Arapska gramatika u djelu al-Fawā'id al-'abdiyya*, str.719, isto u: Hazim Šabanović, *Književnost Muslimana BiH na orijentalnim jezicima*, str.94

Allamek,⁴ Ismail Travničanin⁵, Mustafa Ejubović Šejh Jujo, te njegov učenik Ibrahim Opijač.⁶ Zatim, tu su još i Mustafa Orudž i Opijačev sin Abdullah⁷ i mnogi drugi.

Međutim, *izučavanje gramatike arapskog jezika u Bosni zasigurno ima dugu tradiciju, jer se bilježi da je već 1573. neki Bosanac Sinan, sin Ejnbege, prepisao Ibn Hāğibovu sintaksu al- Kāfiya*.⁸

Neki od tih rukopisa su prevedeni i interpretirani posljednjih godina na bosanski jezik. Među našim savremenim istraživačima ovog perioda su Amra Mulović i Mustafa Jahić koji su se bavili komentarima Mustafe Ejubovića Šejha Juje iz oblasti gramatike arapskoga jezika, pa ćemo malo pogledati ta njihova istraživanja Šejh Jujinih komentara. Prvi od njih je:

1.1.1.a Mustafa Ejubović Šejh Jujo - *Šarḥ al-‘Awāmil al-m’ia*

Šarḥ al-‘Awāmil al-m’ia (Komentar „Stotinu regensa u sintaksi“), napisan na Ğurğānijevo djelo *‘Awāmil al-m’ia al-naḥwiyya*, a koje se ponekad naslovljava sa *Kitāb al- ‘awāmil*.⁹ Na bosanski jezik prevela ga je i obradila Amra Mulović.

Ovaj Šejh Jujin Komentar objašnjava regense, tj. pojmove koji su upravni elementi unutar određene sintagme ili rečenice, te uzrokuju određene oblike zavisnih elemenata. Ğurğāni je naveo stotinu regensa, koje je podijelio na dvije skupine: *formalne i semantičke*. *Formalni regensi se dijele na dvije skupine: jezičkom upotrebom uzakonjeni i analogijom uzakonjeni*. *Regensa uzakonjenih upotrebom je devedeset i jedan regens, a analogijom uzakonjenih je sedam i semantičkih je dva*.¹⁰

⁴ M. Jahić, *Arapska gramatika...*, str.720; isto u Hazim Šabanović, *Književnost Muslimana BiH...*, str. 146-147

⁵M. Jahić, *Arapska gramatika...*, str.720; isto u Hazim Šabanović, *Književnost Muslimana BiH...*, str. 244-246

⁶M. Jahić, *Arapska gramatika...*, str.720; isto u Hazim Šabanović, *Književnost Muslimana BiH...*, str. 439-445

⁷Amra Mulović, *Arapska gramatička tradicija u Bosni: Šejh Jujo o regensu*, str.11

⁸*Ibid.*, str.11

⁹*Ibid.*, str.5

¹⁰*Ibid.*, str.29-32 (citiran samo Ğurğānijev tekst, koji je boldiran)

Ta podjela je osmišljena tako da *regensi po upotrebi razdjeljuju se na trinaest kategorija*.¹¹

Prva kategorija: prijedlozi koji zahtijevaju genitiv jednog imena, i to njih 17: *bi, min, 'ilā, fī, li, rubba, 'alā, 'an, ka, mud/mundu, ḥattā*, zatim *wa, bi i ta* za zakletvu, te *ḥāšā, 'adā i ḥalā* za izuzimanje. Druga kategorija: partikule koje zahtijevaju akuzativ subjekta i nominativ predikata, a to su: *'inna, 'anna, ka'anna, lākinna, layta i la'alla*. Treća kategorija su dvije partikule koje zahtijevaju nominativ subjekta i akuzativ predikata imenske rečenice. To su *mā i lā* koje sliče *laysa*,¹² itd.

Tako se u ovom al-Ġurġānijevom djelu i njegovom komentaru Mustafe Ejubovića Šejha Jujo do broja stotinu.

Prema sadržaju i osnovnog (izvornog) djela i komentara, vidimo da se najviše pažnje dalo prijedlozima u arapskom jeziku, s tim da je Šejh Jujo ponekad govorio i o priložima, na način da ih objašnjava, i etimološki i semantički,¹³ dok na nekim mjestima posebno objašnjava sva moguća značenja određene riječi,¹⁴ gdje se jasno vidi i njegovo poznavanje nijansi značenja, pa kad govori o tome da se prijedlog *'alā* javlja u značenju prijedloga *min*, pozivajući se na *Šarḥ al-mašāriq*, pa npr. kaže da *ako neko pita kakva je razlika između min i 'an reći ćemo da ako kažeš ḥaraġtu 'an al-baladi* Izašao sam iz zemlje *znači da ne želiš povratak, a ako kažeš ḥaraġtu min al-baladi onda želiš da se vratiš*¹⁵

Mustafa Ejubović Šejh Jujo je uglavnom nastojao objasniti kroz primjere ono o čemu Ġurġāni govori, npr. za glagol *'asā*, za koji Ġurġāni daje primjer *'asā Zayd 'an yaḥruġa* (Zejd će možda izaći), šejh Jujo objašnjava da je riječ *Zayd* u nominativu, budući da je subjekat, a

¹¹ *Ibid.*, str.33

¹² *Ibid.*, str.77

¹³ *Ibid.*, str. 42

¹⁴ *Ibid.*, str.54

¹⁵ Vidjeti u : *Ibid.*, str.54-55. Ovdje se kao sedmi prijedlog obrađuje *'alā*, za koji piše da se koristi u značenju *min*, a u navedenim primjerima Šejh Jujo je, umjesto primjera za semantičko podudaranje prijedloga *'alā* i *min* dao primjerkoristeći prijedlog *'an*, koji se nalazi, kao i primjeri njegove upotrebe tek iza u tekstu, kao osmi prijedlog. Ovo se može pročitati i u rukopisu Komentara, koji je Amra Mulović dodala na kraju svoga rada, na str. 179

'an yaḥuḡa je na poziciji predikata u akuzativu¹⁶, itd., pa kaže: *Gramatičari su raspravljali o 'asā te ko želi o ovome saznati detalje, neka pogleda u al-Fawā'id al-diyā'iyya*¹⁷, odnosno ukazuje i na neka druga djela iz ove oblasti, koja su također bila predmet njegovog istraživanja.

1.1.1.b Mustafa Ejubović Šejh Jujo - *al-Fawā'id al-'abdiyya*

Drugo djelo iz oblasti arapske gramatike koje je napisao Šejh Jujo, također u obliku komentara, je *al-Fawā'id al-'abdiyya* „Savjeti Abdullahu“. Ovo djelo je komentar na al-Zamahšarijevo djelo *al-Unmūdağ fi al-naḥw*. Na bosanski jezik ga je preveo i obradio Mustafa Jahić.

Za razliku od prethodno navedenog djela, koje se bavi isključivo prijedlozima, ova gramatika započinje definiranjem riječi, potom slijede imena, glagoli, te partikule.

Šejh Jujo se zaista posvetio detaljnoj razradi svake ove oblasti. To možemo vidjeti iz sljedećeg primjera; kada govori o uzrocima nepotpune promjenljivosti imenica, gdje kaže: *Ovih uzroka, prema osnovnom djelu, ima devet i svaki od njih posebno se tretira u tekstu koji slijedi... Prije nego što će prijeći na tumačenje uzroka nepotpune sufiksalne promjenljivosti imenica, Ejubović ističe da autor djela al-Lubāb navodi i deseti razlog...*¹⁸ iz čega možemo zaključiti da je obratio pažnju i na mišljenja drugih autora.

Potom, Šejh Jujo objašnjava kroz primjere sve nabrojane uzroke nepotpune promjenljivosti imenica i zaključuje: *jedan razlog je nedovoljan da bi mogao utjecati na nepromjenljivost imenica, osim ako se ponovi. Imenica s jednim razlogom, kako dalje ističe Ejubović, varira između svoje izvorne i sekundarne prirode, ali na kraju promjenljivost kao izvorna osobina imenice prevladava i imenica postaje potpuno*

¹⁶*Ibid.*, 114

¹⁷*Ibid.*, 115

¹⁸ Mustafa Jahić, *Arapska gramatika u djelu al-Fawā'id al-'abdiyya*, Sarajevo, 2007., str.88

*promjenjiva. Kada se, međutim, nađu dva razloga, onda prevladava sekundarna osobenost imenice i ona postaje nepotpuno promjenljiva.*¹⁹

Međutim, pored tumačenja al-Zamahšarijevog teksta, Šejh Jujo navodi i mišljenje al-Isfarā'inija koji ističe da se u imenicama *Nūḥ* i *Lūṭ* nalaze dva razloga nepotpune promjenljivosti, da su strane riječi i kao vlastite imenice determinirane, tako da bi na osnovu analogije trebale biti nepotpuno promjenljive, ali su postale promjenljive zato što je lahkoća izgovora (*hiffa*) nadjačala jedan od dva navedena razloga nepotpune promjenljivosti.²⁰

Ovdje se vidi da se Mustafa Ejubović ne slaže sa stavom al-Zamahšarīja, jer navodi i mišljenje al-Isfarā'inija, te još dodaje, kao potvrdu vlastitog stava i *kur'anski ajet* *إِنَّا أَرْسَلْنَا نُوحًا إِلَىٰ قَوْمِهِ* Doista smo Mi Nuha narodu njegovu poslali u kojem se imenica *Nūḥ* navodi kao potpuno promjenljiva.²¹

Proučavajući ovaj Ejubovićev komentar, Jahić je, između ostalog primijetio da on isto tako ponekad pokazuje i nezavisnost prema osnovnim izvorima svoga rada, prije svega prema al-Zamahšarīju i njegovom al-Mufašsalu²², kao, npr., kod definiranja rečenice kad ne prihvata njegov stav da su kalām i ġumla sinonimi, ističući da je prema njemu ġumla šireg značenja jer uključuje i zavisne rečenice koje ne iskazuju potpun smisao.²³

Ejubović u svome komentaru često polemizira i sa drugim autorima, kao kad odbacuje al-Isfarā'inijevu tvrdnju da se imenica determinira samom subjekatskom pozicijom u rečenici. Kao protudokaz Ejubović navodi imenice priloškog značenja *مَحْبُوبٌ* i *مَحْبُوبَةٌ* koje uopće ne mogu biti subjekat u rečenici... Ejubović često iznosi neslaganja i među drugim

¹⁹ *Ibid.*, str.92

²⁰ *Ibid.*, str.93

²¹ *Ibid.*, str.93, isto na str.707

²² Izvori za *al-Fawā'id al-'abdiyya* bili su al-Zamahšarījev *al-Mufašsal* i al-Isfarā'inijev *al-Lubāb*. Vidjeti kod: M. Jahić, *Arapska gramatika u djelu al-fawā'id al-'abdiyya* Mustafe Ejubovića, str. 18, isto str. 29, te str.708

²³ *Ibid.*, str.706

*gramatičarima u pogledu nekih gramatičkih pitanja, kao npr., u vezi sa upotrebom imenice s veznikom poslije subjekta čestice 'inna.*²⁴

Oboje naših istraživača ova dva Šejh Jujinih komentara, i Amra Mulović, i Mustafa Jahić, čija su djela korištena u ovom radu, primijetili su da je Šejh Jujo prvenstveno bio sklon logičkom posmatranju svijeta, tako da Mulović pojašnjava aspekt njegovog djela na sljedeći način: *Šejh Jujo nije izbjegao porivu svog bića logičara i pera naklonjenog filozofiji jezika,*²⁵ dok Jahić kaže: *Sklonost ka logičkom promatranju jezika i njegovih zakonitosti Ejubović pokazuje već na početku svoga komentara prilikom interpretiranja pojma kalima (riječi) kao temeljne jezičke jedinice i osnovnog predmeta gramatičke analize definirajući je na način kako se definira u logici.*²⁶

Koliko daleko doseže ovo njegovo logičko zaključivanje, svjedoči i sljedeće: kada govori o brojevima koji su u genitivnoj vezi sa imenicama ženskog roda nemaju nastavak *t* čime bi se razlikovale od imenica muškog roda, on kaže da je *i samo izostavljenje znaka... na određeni način... znak.*²⁷

Za djelo *Šarḥ al- 'Awāmil al-mi' a* se pretpostavlja da ga je napisao prije odlaska na studij u Istanbul, odnosno prije 1677. godine²⁸, dok je djelo *al-Fawā'id al- 'abdiyya* napisano kasnije, u vrijeme nastavničkog rada u Istanbulu, a nakon završenih studija, uviđajući slabosti tadašnjeg sistema obrazovanja u osmanskome školstvu, Mustafa Ejubović pristupa pisanju radova udžbeničkog karaktera iz nekih nastavnih predmeta i istovremeno novim pristupom u metodici predavanja, teorijski i praktično pokušava pronaći drugačiji pristup rješavanju problema u tadašnjem sistemu obrazovanja u Osmanskom carstvu.²⁹

²⁴ *Ibid.*, str.707

²⁵ Amra Mulović, *Arapska gramatička tradicija...*, str.133

²⁶ Mustafa Jahić, *Arapska gramatika u djelu...*, str.703

²⁷ *Ibid.*, str.420

²⁸ Vidjeti u : A. Mulović, *Arapska gramatička tradicija...*, str.14

²⁹ Mustafa Jahić, *Arapska gramatika u djelu...*, str.14

Prema M. Ždraloviću, ovom naslovu al-Fawā'id al-'abdiyya, sam autor dao je još jedan naslov Šarḥ 'alā Unmūdağal-Zamahšarī, te da je djelo završio 1683.³⁰

Amra Mulović za Šarḥ al-'Awāmil al-mi'a kaže: *Šejh Jujini komentari razlikuju se po obimu i dubini (neki su više nego dovoljni, dok su drugi nedostatni, kad se uzme u obzir značaj određene kategorije), aspektu (Šejh Jujo nije izbjegao porivu svog bića logičara i pera naklonjenog filozofiji jezika), ali što se tiče postupka, on je primarno, zapravo isključivo intertekstualnost, i to eksplicitna. On svo vrijeme parafrazira i citira različite stavove niza gramatičara različitih filoloških škola, a najčešće se poziva na Ibn Ḥağibovu sintaksu al-Kāfiya. Pri tome rijetko iznosi svoje mišljenje...*³¹

Ako prije studija u Istanbulu nije dovoljno iznosio svoje mišljenje, kasnije se pokazao kao izuzetan poznavalac mnogih znanosti, između ostalog i lingvistike, tako da Mustafa Jahić, na osnovu Šejh Jujinih tumačenja gramatičkih pravila u djelu al-Fawā'id al-'abdiyya s pravom kaže da se ovo Ejubovićevo djelo može smatrati i samostalnom gramatikom arapskoga jezika.³²

Dakle, na osnovu ova dva kraća pregleda dviju gramatika istog autora, uviđamo prvenstveno autorov lični razvoj i usavršavanje na putu koji je prešao kako bi tadašnje udžbenike prilagodio svojim učenicima.

1.1.2. Ibrahim Opijač, Šejh Jujinučenik, koji je napisao:

1.1.2.a. komentar na al-Muṭarrizijevu arapsku sintaksu *al-Miṣbāḥ*

1.1.2.b. *al-Muḥtaṣar fī al-naḥw* (Repetitorij arapske sintakse)

1.1.2.c. mali filološki traktat na arapskom jeziku o salavatu napisanom na zidu blagajske tekije: *Risāla fī šarḥ al-ṣalawāt allatī 'awradat 'alā tarīq al-'ilgāz*, ili *Ḥall luga zāwiya* Blagay.³³

³⁰ Vidjeti u: Muhamed Ždralović, „Prilog poznavanju Šejha Juje“, *Bošnjačka književnost u književnoj kritici*, str.352

³¹ Amra Mulović, *Arapska gramatička tradicija...*, str.133

³² Mustafa Jahić, *Arapska gramatika...*, str.15

³³ Hazim Šabanović, *Književnost muslimana BiH...*, 442-444

Repetitorij arapske sintakse je posljednje njegovo djelo dovršeno 1730.godine.

1.1.3.Abdullah b. Ibrahim al-Mostari, Opijačev sin, napisao je *komentar* na ovo očevo djelo 1762. godine.³⁴

1.1.4.Mahmud Sin Halilov –Damad napisao je *komentar* na *Mulla Džamijevo* djelo o arapskoj sintaksi, ali je nedovršeno, govori samo o *Akuzativima (al-Manṣūbāt)*.

Prema nekim istraživačima, Damad je i napisao samo komentar na dio koji se odnosi na sintaksu akuzativa.³⁵

1.1.5. Sulejman Grozdanić spominje i **Mustafu Pruščaka**, za kojeg tvrdi da je napisao *šest djela iz oblasti arapske filologije, među kojima i udžbenike arapskog jezika sa sasvim „modernim“ i samostalnim pristupom u rasporedu materijala*.³⁶

1.1.6.‘Abd al-Kamāl Ismā’l Travničanin napisao je gramatiku *al-Namliyya fī izhār al-qawā’idal-ṣarfiyya wa al-naḥwiyya*. Naslovio ga je *al-Namliyya* jer se, iako nije bio naročito stručan u ovoj oblasti, trudio poput mrava (*al-naml*) da napiše to djelo. Napisao ga je 1642/43. godine.³⁷

1.1.7.MustafaOrudž³⁸

1.2. Metrika Bošnjaka na arapskom jeziku

1.2.1. Među Bošnjacima koji su se bavili arapskom metrikom Hazim Šabanović spominje

Mehmeda Bošnjaka Arudija, za kojeg kaže da se isticao u poznavanju arapske filologije, a naročito metrike, dodajući da je zato i dobio

³⁴ Hazim Šabanović, *Književnost muslimana BiH...*, str.443

³⁵ Hazim Šabanović, *Književnost Muslimana BiH...*,str.370

³⁶ Sulejman Grozdanić, „Pisana riječ na orijentalnim jezicima i alhamijado“, *Bošnjačaknjiževnostuknjiževnojkritici, knjigaI*, 253-270, str.261

³⁷ Hazim Šabanović, *KnjiževnostmuslimanaBiH...*, str.245

³⁸ Amra Mulović, *ArapskagramatičkatradicijauBosni,ŠejhJujooregensu*, str.11

nadimak Arudī (Metričar). Međutim, naslovi njegovih djela iz ove oblasti, rukopisi i sadržaji nisu poznati.³⁹

1.2.2. Mahmud Sin Halilov Damad ja napisao djelo iz oblasti metrike **Šarḥ al ‘Arūḍī al-andalusī** ili *al-Risāla al-andalusiyya fī bayān al-‘awzā al-‘arabiyya*, kao komentar na djelo *al‘Arūḍ al-andalusī* ‘Abū ‘Abd Allāha al-Anṣārīja al-Andalusīya. Za ovo djelo se kaže da je pisano jasno, upotrebljavajući dobro odabrane primjere, zatim, vidljivo je dobro poznavanje materije i literarni arapski jezik komentatora. Sadrži definicije svih termina i tehničkih naziva iz metrike. Damad objašnjava ono što je autor al-Andalusī koncizno kazao, uz to dodajući primjere iz arapske poezije, te pomoću primjera objašnjava sve varijante metara koji proizilaze iz osnovnih šesnaest vrsta.⁴⁰

1.3. Stilistika Bošnjaka na arapskom jeziku

Bošnjaci koju su dali doprinos u arapskoj stilistici su:

1.3.1. Hasan Kafija Pruščak (umro 1615.), napisao **(1.3.1.a.)** *Prečišćavanje „Sažetka“*, **Tamḥiṣ al-Talḥīs**, kompendijsko prečišćavanje al-Qazwīnījevog djela *Sažetak „Ključ znanosti“* koje je – opet – kompendij al-Sakkākījevog djela *„Ključ znanosti“*. Pruščak je napisao i komentar na ovaj svoj kompendij, a to je **(1.3.1.b.)** *Komentar „Prečišćavanja ‘Sažetka’“* (**Šarḥ Tamḥiṣ al-Talḥīs**),⁴¹ a o ovome će biti riječi nešto kasnije. Također, napisao je i

1.3.1.c - Risāla fī taḥqīq lafẓ „čelebi“, filološku Raspravu o značenju riječi „čelebi“. ⁴²

³⁹ Više u: Hazim Šabanović, *Književnost muslimana...*, str.335

⁴⁰ *Ibid.*, str.371-371

⁴¹ Hazim Šabanović, *Književnost muslimana BiH na orijentalnim jezicima*, str.177-179

⁴² Hazim Šabanović, *Književnost muslimana BiH...*, str.177-179

1.3.2. Muhamed Musić – Allamek (umro 1636.), napisao vrlo obimno djelo : Glosa uz al-Ġurġānījev „Komentar ’Ključa znanosti’“ (*Ḥāšiya ‘alā Šarḥ al-Šarīf al-Ġurġānī ‘alā Miftāḥ al‘ulūm*).⁴³

Hazim Šabanović navodi još i rukopis *Ḥāšiya ‘alā šarḥ Mulla Ġāmī ‘alā al-Kāfiya* (Glosa na Mulla Džamijev komentar Ibn Hadžibove sintakse al-Kāfiya).⁴⁴

1.3.3. Mustafa Ejubović Šejh Jujo (umro 1658. ili 1660.) napisao je dva djela iz oblasti stilistike čije naslove navodi njegov učenik i biograf Ibrahim Opijač, ali nijedno djelo nije pronađeno. Prvo djelo pripada vrsti metaglosa i nosi naslov Glosa uz „Glosu (šayḥ al-islāma) al-Harawīja uz ’Kompendij stilistike’“ (*Ḥawāšī ‘alā Ḥawāšī šayḥ al-islām al-Harawī ‘alā al-Muḥtašar fī al-ma‘ānī*). Drugo djelo je Komentar „Uvodu u ’Kompendij stilistike’“ (*Šarḥ ‘alā Dībāġa al-Muḥtašar fī al-ma‘ānī*). Posvećeno je samo uvodnom dijelu Taftāzānījevog *Kompendijastilistike*.⁴⁵

Hazim Šabanović spominje da Šejh Jujin učenik, Ibrahim Opijač, navodi da je Šejh Jujo napisao i *Šarḥ ‘alā dībāġat al-Muḥtašar fī al-ma‘ānī*, kao komentar na *al-Muḥtašar*, ali ovo djelo nije još pronađeno.⁴⁶

1.3.4. Mahmud Damad (umro 1688.), za kojeg se pretpostavlja da je napisao Djelo onovome stilu *al-Badī‘iyya*,⁴⁷ s tim da djelo nije pronađeno, a i autorstvo je sporno.⁴⁸

1.3.5. Ahmed Sin Hasanov Bošnjak (umro 1775.) napisao je djelo *Šarḥal-Mufīd*, ili *Mufīd ‘alā „al-farīda“*, a koje je napisano kao

⁴³ Vidjeti kod: Esad Duraković, *Arapska stilistika u Bosni, Ahmed, Sin Hasanov Bošnjak o metafori*, str.22-24, isto: Hazim Šabanović, *KnjiževnostmuslimanaBiH...*, str.131

⁴⁴ Hazim Šabanović, *KnjiževnostmuslimanaBiH...*, str.146

⁴⁵ Esad Duraković, *Arapska stilistika u Bosni...*, str.25, a i u: Hazim Šabanović, *Književnost muslimana BiH...*, 178-179

⁴⁶ Vidjeti u: Hazim Šabanović, *KnjiževnostmuslimanaBiH...*, str.401

⁴⁷ Vidjeti više u : Esad Duraković, *Arapska stilistika u Bosni...*, str.25, te u: Hazim Šabanović, *KnjiževnostmuslimanaBiH...*, str. 370-372

⁴⁸ Esad Duraković, *Arapska stilistika u Bosni, Ahmed, sin Hasanov Bošnjak o metafori*, str.25

komentar al-Samarqandijevog djela *al-Farīda fī al-'isti'āra* (Biser o metafori).⁴⁹

1.3.5.a *Traktat o metafori* Ahmeda, Sina Hasanovog

Među ovim djelima izdvojiti ćemo Bošnjakov Komentar Traktata o metafori, jer ga je Esad Duraković preveo na naš jezik i interpretirao, odnosno napisao metakomentar, a njegovo mišljenje je da je rad, između ostalog, *zanimljiv jer je to jedini rad u bošnjačkoj baštini na orijentalnim jezicima, a koji je posvećen samo jednoj stilskoj figuri, za razliku od drugih, koji su posvećeni širim tematskim cjelinama ili stilistici uopće*.⁵⁰

Ono što karakterizira ovo djelo jeste metafora. Al-Samarkandi *nižekrupne i dragocjenebisere, koji se odnose na istraživanje vrsta metafore, njenih dijelova i kontekst-riječi u tri ogrlice*.⁵¹

Dakle, djelo je koncipirano na način da postoji *ogrlica* i u noj nanizani *biseri*, npr.

Ogrlica treća ima pet bisera: prvi, imaginarna metafora, drugi je realna metafora uz odgovarajući dodatak sadržaju, treći je fiktivno u poređenju s realnim kroz maštu, četvrti kontekst-riječ i peti je proširenje kontekst-riječi metafore.⁵²

Ahmed Sin Hasanov npr. Biser četvrti u Ogrlici drugoj ovako objašnjava: **Nema nikakve sumnje** (niti ima govora o tome) **da** (značenje njegovo) **sadržaj** (koje se nalazi) **u formi aludirajuće metafore** (uvodi riječ „forma“ da bi obuhvatio sva tri stava) **ne može biti** (taj sadržaj) **naveden kao jezički znak zasredstvo** (u poređenju koje je suština aludirajuće metafore) **kao** (što biva naveden) **u formi eksplicirane metafore** (ovdje uvodi riječ „forma“ radi ravnoteže s prethodnom), **već je riječ** (i diskutabilno je), **samo o neophodnosti njegova navođenja** (navođenja onog sadržaja) **u vlastitome jezičkom znaku** (u jezičkome znaku za sadržaj), **u osnovnom značenju**. (Ovo razmimoilaženje odnosi se na različita shvatanja da li je tačno ili nije da

⁴⁹ Hazim Šabanović, *Književnost muslimana BiH...*, str.466

⁵⁰ Vidjeti kod: Durakovic, *Arapska stilistika u Bosni...*, str.27

⁵¹ Vidjeti više u: *Ibid.*, str.43-44

⁵² *Ibid.*, str.37-82

riječ-sadržaj mora imati preneseno značenje u metafori, a to je, zapravo, tačno, na što ukazuje riječima:...⁵³, i Bošnjak nastavlja dalje svoj komentar.⁵⁴

Već smo kazali da je Hasan Kafi Pruščak napisao tri filološka djela:

1.3.1.a. Tamḥīṣ al-talḥīṣ fī ‘ilm al-balāga, djelo koje govori o arapskoj stilistici, poetici i retorici, komentar na al-Qazwīnijiyevo djelo *Talḥīṣ*, a koje je sažetak al-Sakkākijevog *Miftāḥal-‘ulūma*.⁵⁵

Zatim, napisao je i komentar na svoj komentar,⁵⁶ a o ovom djelu ćemo sada nešto više reći:

1.3.1.b Prečišćenje Sažetka H. K. Pruščaka

Za Pruščakovo djelo „*Tamḥīṣ al-Talḥīṣ*“ (Prečišćenje Sažetka) Munir Mujić je napisao prijevod i komentar. Djelo izgleda ovako: nakon uvoda i govora o *al-faṣāḥi* i *al-balāgi*, prelazi se na prvi dio – znanost o značenjima (‘ilm al-ma‘ānī), a ovaj dio je podijeljen na osam poglavlja: modaliteti obavijesne predikacije i iskaza, stanja subjekta, stanja predikata, elementi ovisni o glagolu, restrikcija, al-’inšā iskazi, (a)sindetski odnos u rečenici i konciznost, opširnost i uobičajeni način izražavanja. Drugi dio je znanost o jasnom izražavanju (‘ilm al-bayān), a ona ima tri cilja: poređenje, zatim metaforičko i doslovno značenje i alegoriju. Treći dio je znanost o pjesničkim ukrasima (‘ilm al-badī‘), a njih ima mnogo: semantičke figure: antiteza, kumulacija, zeugma, kopulacija, reverzija, simulacija, hiperbola, itd. Formalni pjesnički ukrasi su: paronomazija (svi njeni oblici), simploka, rimovana proza, rekurencija, rima, umetanje...⁵⁷

⁵³ *Ibid.*, str.70

⁵⁴ Prof. dr. Esad Duraković ovdje navodi da je podvučeni i boldirani tekst al-Samarqandijev, Bošnjakov komentar u zgradama, dok je Durakovićev komentar u uglastim zgradama.V.str.39, fusnota

⁵⁵ Hazim Šabanović, *KnjiževnostmuslimanaBiH...*, str.178

⁵⁶ *Ibid.*, str.179

⁵⁷ Munir Mujić, *Arapska stilistika u djelu Hasana Kafije Pruščaka*,str. 25-123

Pošto je svoj prvi komentar *Prečišćenje* napisao previše sažeto, tako da je samim time bio prilično nejasan, Pruščak je napisao *Komentar Prečišćenja* da bi prvenstveno njegovi učenici lakše razumjeli tekst.⁵⁸

Iz ovog djela izdvojit ćemo jedan dio koji govori o paronomaziji: Ako se dvije riječi koje čine paronomaziju razlikuju po jednom glasu, koji se može nalaziti na početku, u sredini, ili na kraju, onda će se nazivati paronomazija nalikovanja ukoliko su ti glasovi međusobno bliski, kao u primjeru: „Oni zabranjuju [*yanhawna*] da se u Kur'an vjeruje, i sami se od njega udaljavaju [*yan'awna*](Q:6:26), te u primjeru:

Za čeoane uvojke konja [*hayl*] vezano je dobro [*hayr*].

Ukoliko se ne radi o bliskim glasovima riječ je o pristižućoj paronomaziji. Takva je paronomazija u primjeru: „Teško svakom klevetniku [*humazatin*] hulitelju [*humazatin*]“ (Q: 104: 1), i u primjeru: „Sam je on toga, doista, svjestan [*šahīd*] (Q:100: 7-8)“, te u primjeru: „Kada im dođe saznanje [*'amr*] o nečemu važnom [*amn*]“ (Q: 4 :83).⁵⁹

U svim ovim komentarima vidimo da su Bošnjaci za vrijeme Osmanskog carstva do u najsitnije detalje poznavali filološku građu na arapskom jeziku, iako im filologija nije bila jedina disciplina kojom su se bavili. Pisali su djela iz oblasti teologije, prava, filozofije, itd.

Također, naši savremenici arabisti su veoma vješto korespondirali sa osnovnim tekstom, komentarom, komentarom komentara, a uz to nam ponudili prijevod djela i naveli svoje zaključke i stavove.

Osim ovoh rukopisa, Hazim Šabanović navodi i:

1.4. Mehmed Muhtešem Velagić – Šabanović i njegov filološki komentar na Rumijevu Mesneviju *Mužhir al-aškāl fī bayani lugat al-Maṭnawī*.⁶⁰ U navodima Hazima Šabanovića ne stoji koja grana filologije je obrađena u djelu .

⁵⁸ Munir Mujić, *Arapska stilistika u djelu Hasana Kafije Pruščaka*, str.125-126, isto: Esad Duraković, *ArapskastilistikauBosni...*, str.22-23

⁵⁹ Munir Mujić, *Arapska stilistika u djelu Hasana Kafije Pruščaka*, str.117

⁶⁰ *Ibid.*, str.673

2. Filologija na turskom jeziku

Najviše doprinosa na turskom jeziku Bošnjaci su dali u divanskoj književnosti, i to u poeziji.

Što se tiče filologije, osim rječnika od kojih je najpoznatiji *Makbul-i Arif*, odnosno *PoturŠahidija* koji datira iz 1631. godine, nema podataka da su Bošnjaci pisali gramatike isključivo na turskom jeziku. Prva gramatika pisana rukom jednog Bošnjaka, Ibrahima Berbića, je dvojezična, tursko – bosanska, odnosno bosansko – turska, a čiji je naslov *Bosansko-turski učitelj*.⁶¹ Međutim, ona je pisana 1893. godine, dakle za vrijeme austrougarske vladavine Bosnom, a ne za vrijeme osmanske uprave.

Postoje podaci o djelima:

2.1. a. Prijevod i komentar arapske sintakse *al-Kāfîya* Ibn al-Hadžiba (Ibn Hāğib) na turski

2.1.b. Prijevod i komentar gramatike arapskog jezika *al-Šāfiya* Ibn Hadžiba na turski jezik

2.1.c. Prijevod djela *al-Daw'* Tadžuddina Isfarainija... o arapskoj sintaksi, također na turski⁶²

Sva tri ova djela pripadaju **Ahmedu Sudiju Bošnjaku**⁶³.

Također, napisao je i **komentar** na perzijsko-turski rječnik spjevan u formi mesneville **Lugat-iŠahidi**.⁶⁴

Primjećujemo da je Sudi preveo ova djela sa arapskog jezika na turski, što nam govori da je dobro vladao i jednim i drugim jezikom, a to nije bio rijedak slučaj među Bošnjacima tog vremena.

⁶¹ Ekrem Čaušević, „Prve gramatike turskoga jezika u Bosni i Hercegovini“, *Zbornik radova o fra Andelu Zvizdoviću (1498–1998.)*, Sarajevo – Fojnica, 2000., str. 493

⁶² O ovi djelima vidjeti više u: H. Šabanović, *Književnost muslimana BiH...*, str. 94, a i u: N. Karahalilović, M. Drkić, *Ahmed Sudi Bošnjak: komentator arapskih klasika*, str. 24,

⁶³ Šabanović navodi prijevod i komentar *al-Šāfiyye*, dok Halilović – Drkić spominju samo komentar.

⁶⁴ Karahalilović, Drkić, *Ahmed Sudi Bošnjak: komentator perzijskih klasika*, str. 23

Pored Bošnjaka, filologijom turskog jezika bavili su se i bosanski franjevci.⁶⁵ Ovdje treba spomenuti da za vrijeme vladavine Osmanlija u Bosni nisu postojale etničke grupe u smislu u kojem one danas postoje, nego se pod pojmom Bošnjaci misli na osobe koje su porijeklom iz Bosne.

U fojničkom Samostanu Svetog Duha, fratri su, nakon što su turski naučili u inozemstvu (najčešće u Rimu i Bolonji), otvorili „školu orijentalnih jezika“ gdje se izučavao turski jezik, a što je ujedno i razlog da je u Fojnici i napisan najveći broj turskih rječnika i gramatika.⁶⁶ Franjevci su gramatike pisali na latinskom, talijanskom i bosanskom jeziku,⁶⁷ često latiničnim slovima,⁶⁸ i to iz misionarskih, političkih ili trgovačkih razloga.⁶⁹

Najstarija među ovim gramatikama je iz 1815., a najmlađa je *Slovnica ili gramatika turskog jezika na sirbskom* iz 1874.⁷⁰ Jedna od tih

⁶⁵ Najiskrenije se zahvaljujem prof.dr. Ekremu Čauševiću koji mi je ukazao na svoja istraživanja i dao značajne sugestije o ovoj tematici.

⁶⁶ Vidjeti: Ekrem Čaušević, „Bosna-Hersek Fransıskan Papazları Tarafından Yazılmış Olan Türkçe Gramerler ve Sözlükler“, *Uluslararası Türkçenin Batılı Elçilerin Sempozyumu Bildirileri*, 5-6 Kasım, İstanbul, 2012, s. 71, isto: Ekrem Čaušević, Marta Andrić, „Novootkriveni rukopisi bosanskih franjevac na turskome jeziku“, *Prilozi zaorijentalnu filologiju*, 2009., str. 170-171

⁶⁷ Ekrem Čaušević, Marta Andrić, „Novootkriveni rukopisi bosanskih franjevac na turskom jeziku“, *Prilozi zaorijentalnu filologiju*, 2009., str.168

⁶⁸ U tekstu „Bosna-Hersek Papazları Tarafından Yazılmış Olan Türkçe Gramerler ve Sözlükler“ Ekrem Čaušević navodi rukopise gramatika i rječnika vezanih za turski jezik koje je ranije katalogizirao Vančo Boškov (v. str. 73-83). U bilješkama vezanim za ove rukopise uglavnom stoji da su turske riječi pisane latinskim slovima, rjeđe da su pisane arapskim slovima. U tekstu „Novootkriveni rukopisi bosanskih franjevac na turskome jeziku“ ovom popisu dodaje još pet rukopisa koje je Čaušević pronašao u biblioteci franjevačkog samostana u Kraljevoj Sutjesci, v. str. 175-176

⁶⁹ Ekrem Čaušević, „Prve gramatike turskoga jezika u Bosni i Hercegovini“, *Zbornik radova o fra Anđelu Zvizdoviću*, Sarajevo – Fojnica, 2000., str.491

⁷⁰ Ekrem Čaušević, Marta Andrić, „Novootkriveni rukopisi bosanskih franjevac na turskome jeziku“, str.

gramatika je i *Gramatika fra Andrije Glavadanovića*.⁷¹ Gramatika iz 1815. godine pisana je na talijanskom jeziku.⁷²

Također, treba spomenuti i gramatiku iz doba tanzimatskih reformi, *Kavaid-iOsmaniye*, štampanu 1851., koju je preveo Josip Dragomanović i naslovio je kao *Kavaid-i Osmaniye ili Pravila otomanskoga jezika, spisao Mehmed Fuadi Ahmed Dževdet, nadopunio J.D.*, a ovaj prijevod je štampan 1873. kao prvi prijevod gramatike turskog jezika na neki strani jezik,⁷³ što govori da su franjevci pratili ove reforme unutar Osmanskog carstva.

Dakle, iako nisu napisani na turskom jeziku, *ti latinični rukopisi vrijedni su izvori za proučavanje fonetsko-fonoloških obilježja turskog idioma korištenog ne samo u Bosni, nego i na mnogo širem prostoru zapadnog Balkana*.⁷⁴

Gore je spomenuto da su Bošnjaci najviše na turskom jeziku ostvarili na polju divanske književnosti, dakle muslimanskom stanovništvu ovog podneblja turski je bio ne samo jezik komunikacije sa vlastima u Carigradu, nego i jezik koji se morao dobro poznavati da bi se udovoljilo zahtjevima forme i sadržaja divanske poezije, što je rezultiralo vrhunskim rezultatima na tom polju, dok je franjevcima bio *jezik-sredstvo* na polju misionarstva i sl., Stoga i ne čudi što su, pored bosanskog, pisali na latinskom ili talijanskom, kao jezicima koje su osjećali *bližima* vlastitom unutarnjem biću i poimanju svijeta, a tako su i muslimani Bošnjaci pisali gramatike najčešće na arapskom, jeziku Knjige i znanosti.

⁷¹ Ekrem Čaušević, „Turska gramatika fra Andrije Glavadanovića (I)“, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 52-53, 2002/03, Sarajevo, 2004., str. 17-50, isto: Ekrem Čaušević, „Turska gramatika fra Andrije Glavadanovića (II)“, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 54/2004, Sarajevo, 2005., str. 15-50

⁷² Ekrem Čaušević, Marta Andrić, „Novootkriveni rukopisi...“, str.177

⁷³ Ekrem Čaušević, „Prve gramatike turskoga jezika u Bosni i Hercegovini“, str.496-497

⁷⁴ Ekrem Čaušević, Marta Andrić, „Novootkriveni rukopisi...“, str.173

3. Filologija na perzijskom jeziku

*Isključivo na perzijskom jeziku nije pisao nijedan od naših zemljaka.*⁷⁵

Što se tiče gramatike perzijskog jezika u XVI st., *sami Iranci mnogo su se više bavili gramatičkim opisom arapskog, nego perzijskog jezika.*⁷⁶, tako da nemamo gramatika iz tog perioda pisanih na perzijskom. Međutim, iz opusa Ahmeda Suduja Bošnjaka, veoma značajnog komentatora klasičnih djela na arapskom i perzijskom jeziku unutar Osmanskog carstva, vidi se da se isključivo bavio istraživanjem gramatike arapskog i perzijskog jezika, pružajući jedan novi pristup njihovom podučavanju.⁷⁷ *Ipak, Sudi je ostao najviše poznat po svojim komentarima triju klasičnih tekstova na perzijskom jeziku - Sa'dijevih djela Ālīstan i Bustan, te Hafizovog Divana.*⁷⁸

3.1.a.Ahmed Sudi Bošnjak – Šarh-e Dīwāne Hāfez – Komentar na Hafizov Dīwān

3.1.b.Ahmed Sudi Bošnjak – Šarh-e Golestan – Komentar na Sa'adijev Ālīstan

3.1.c.Ahmed Sudi Bošnjak – Šarh-e Būstān – Komentar na Sa'adijev Bustan

3.1.d.Ahmed Sudi Bošnjak – Komentar na Mesneviu Dželaludina Rumija, rukopis komentara još nije pronađen, ali pretpostavlja se da ga je napisao⁷⁹

Ova djela nisu lingvistička u smislu da obrađuju neku gramatičku ili sintaksičku temu, međutim, Sudi u svojim komentarima veoma vješto ponire u najdublje smislove značenja pojedinih lingvističkih jedinica. Za njega je karakteristično to da je sva djela napisao na turskom.⁸⁰ Međutim, pošto se on istinski bavio proučavanjem arapskog i

⁷⁵ Vidjeti u: Sulejman Grozdanić, „Pisana riječ na orijentalnim jezicima i alhamijado“, *Bošnjačka knjiž.*, str.253-270

⁷⁶ Namir Karahalilović, Munir Drkić, *Ahmed Sudi Bošnjak: komentator perzijskih klasika*, str.39

⁷⁷ *Ibid.*, uvod (ii)

⁷⁸ *Ibid.*, uvod (ii)

⁷⁹ *Ibid.*, str.23

⁸⁰ *Ibid.*, str.23

perzijskog, i pošto je ova tri prethodno navedena djela, koja su napisana na perzijskom, komentarisao tako da je objašnjavao pojedinosti izgovora i značenja određene riječi na perzijskom jeziku, zbog toga ove komentare obrazlažemo pod ovim naslovom.

U komentarima se bavio morfološkim opisima glagola u perzijskom jeziku⁸¹, gramatičkom analizom⁸², stilistikom⁸³, itd.

Sudijevim komentarima bavili su se Namir Karahalilović i Munir Drkić, a ovdje ćemo navesti neka njihova zapažanja: *Nakon što objasni pisanje/izgovor i gramatičke osobenosti riječi ili sintagme, autor daje njeno pravo značenje... Nakon što je objasnio sve riječi i sintagme u dijelu teksta podvrgnutom analizi, Sudi daje značenje čitavog odsječka teksta.*⁸⁴ *Nakon toga prelazi na oštru kritiku ostalih komentara.*⁸⁵

*Kod Ahmeda Sudija je primijetan utjecaj arapske gramatike, tako da on npr. u morfologiji perzijskog jezika veoma precizno određuje vrste riječi, ali se zadržava na trima vrstama – prema gramatičkom opisu arapskog jezika – imenicama (esm), glagolima (fe'l) i partikulama (harf).*⁸⁶

Iz sadržaja knjige Halilovića i Drkića „Ahmed Sudi Bošnjak: komentator perzijskih klasika“ izdvojiti ćemo: *Na primjeru riječi bāzargān (trgovac), Sudi daje precizno i iscrpno objašnjenje koje se može svrstati u domen historijske gramatike, odnosno promjene oblika i značenja riječi uslijed njene upotrebe kroz vrijeme. Njegovo objašnjenje te riječi jeste sljedeće: „U osnovi je to riječ bāzāre u značenju svega vezanog za mjesto trgovanja (bāzār), jer ortografsko h (e) ukazuje na relaciju s osnovnom imenicom. Potom je to ortografsko h dodavanjem sufiksa množine –ān prešlo u perzijski kaf (pa je nastao oblik bāzāregān – trgovci). Uslijed česte upotrebe, oblik riječi je skraćen: elif nakon za je ukinut (tj. [ā] je prešlo u [a]), a kesra na ra je također ukinuta, pa je nastao oblik bāzargān. Vremenom je, ponovo uslijed česte upotrebe, ovaj oblik poprimio značenje jednine (bāzargān*

⁸¹ *Ibid.*, str.40

⁸² *Ibid.*, str.63

⁸³ *Ibid.*, str.100

⁸⁴ *Ibid.*, str.36

⁸⁵ *Ibid.*, str.37

⁸⁶ *Ibid.*, str. 40

– trgovac), dok se množina tvorila ponovnim dodavanjem sufiksa –ān na taj oblik (bāzargānān – trgovci). To je jasno iz primjera Mevlane Abdurrahmana Džamija, koji u sedmom poglavlju knjige *Sibḥa alabrār* navodi riječ bāzāre i sufiks množine –ān, što daje oblik bāzāregiyān (...) Sam šejh Sa'di u *Bustanu* navodi oblik bāzāregān u značenju jednine (...) Zato, promisli.“ (SG: 356-357)

Ovo iscrpno objašnjenje pokazuje Sudijev istančan osjećaj za gramatičke finese perzijskog jezika, dok navođenje konkretnih primjera iz perzijske književnosti svjedoči o njegovoj širokoj naobrazbi, ali i akribičnosti u opisu gramatičkih osobnosti perzijskog jezika. I ne samo to, iz prethodnog primjera jasno se vidi da je Ahmed Sudi izvanredno percipirao promjene u oblicima perzijskih riječi, sve to potkrepljujući konkretnim primjerima iz književnih tekstova. Teško da bi se i danas moglo ponuditi bolje objašnjenje od Sudijevog.⁸⁷

Ahmed Sudi je bio i dobar poznavalac metrike i stilistike. Tako o metru *basīt* Sudi piše da se on nalazi samo u arapskoj književnosti, ali ne i u perzijskoj.⁸⁸

Zaključak

Čitajući tekstove napisane u prošlom stoljeću (negdje do 1995. godine) o djelima napisanim na orijentalnim jezicima, često se može pročitati kako ovaj „period nije dovoljno istražen“. Izgleda kao da je cijela jedna epoha našeg stvaralaštva zanemarena. Najviše djela pisanih u periodu između 16. i 19. st. ostajalo je „sakriveno“ u rukopisima biblioteka po svijetu, jer su orijentalni jezici odlaskom Osmanlija postali nepoznati široj čitalačkoj publici.

Međutim, nakon 1995. godine pojavio se određeni broj prijevoda tih djela, *Komentara Komentara* ili *Komentara Komentarovih Komentara* na našem jeziku, čime je današnjem čitaocu postao dostupan još jedan dio naše književne historije. Ono što su svi naši savremenici - istraživači osmanlijskog perioda u BiH zaključili, i šta su svojim prijevodima učinili dostupnim javnosti, o piscima osmanskog perioda jeste to da su ovi potonji bili izuzetni poznavaoци oblasti kojom su se bavili. Neki od njih su bili i polisciјentisti i poliglote, što svakako nije

⁸⁷ *Ibid.*, str.40

⁸⁸ *Ibid.*, str.44

za zanemariti, pogotovo ako imamo na umu da je Bosna bila provincija unutar granica ogromnog Osmanskog carstva.

U ovom radu su navedeni samo određeni primjeri preuzeti iz istraživačkih radova bošnjačkih arabista 20. i 21. st. s ciljem da se čitaocu približi umijeće Bošnjaka koji su živjeli u vrijeme kada su Osmanlije vladale ovim prostorima, njihovo sistematizirano prilaženje tematici koja je bila aktuelna u ono vrijeme, detaljna obrada značenja određenih pojmova, komunikacija sa drugim rukopisnim djelima direktno ili indirektno, prihvatanje ili odbacivanje mišljenja drugih filologa, itd., a sve u tadašnje „savremene“ edukacijske svrhe.

Index imena i djela Bošnjaka koji su se bavili filologijom arapskog jezika:

Gramatika i sintaksa

1.1.1. Mustafa Ejubović Šejh Jujo :

- a. *Šarḥ al-‘Awāmil al-m’ia* (Komentar Stotinu regensa)
- b. *al-Fawā'id al-‘abdiyya* (Savjeti Abdullahu) ili *al-Unmūdağ*

1.1.2. Ibrahim Opijač:

- a. *Šarḥ al-Miṣbāḥ al-Muṭarrizi fī al-Naḥw* (Komentar Mutarrizijeve arapske sintakse al-Miṣbāḥ)
- b. *al-Muḥtaṣar fī al-naḥw* (Repetitorij arapske sintakse)
- c. filološki traktat na arapskom jeziku o salavatu napisanom na zidu blagajske tekije: *Risāla fī šarḥ al-ṣalawāt allatī ‘awradat ‘alā tarīq al-‘ilgāz*

1.1.3. Opijačev Sin Abdullah

1.1.4. Mahmud Sin Halilov Damad - Komentar na Mulla Džamijevo djelo o arapskoj sintaksi *al-Manṣūbāt* – Akuzativi

1.1.5. Mustafa Pruščak

1.1.6. Abdulkemal Ismail Travničanin: gramatika *al-Namliyya fī izḥār al-qawā'id al-ṣarfīyya waal-naḥwiyya*

1.1.7. Mustafa Orudž

Metrika

1.2.1. Mehmed Bošnjak Aruzi/ Arudi

1.2.1. **Mahmud Sin Halilov - Damad** (umro u Alepu 1688.):

1. *Šarḥ al- 'Arūd al-Andalusī* (Komentar na djelo 'Arūd al-Andalusī) ili *al-Risāla al-andalusiyya fī bayān al-awzān al-'arabiyya* o arapskoj metrici, a koje je napisao Abū 'Abd Allāh al-Anṣārī al-Analusī,

2. *al-Badī'iyya* - iz oblasti stilistike, djelo nije pronađeno

Stilistika

1.3.1. **Hasan Kafija Pruščak** (umro 1615.), napisao

a. *Tamḥiṣ al-Talḥīs* (Prečišćavanje „Sažetka“), kompendijsko prečišćavanje al-Qazwīnījevog djela sažetak „Ključa znanosti“ koje je – opet – kompendij al-Sakkākijevog djela „Ključ znanosti“.

b. komentar na ovaj svoj kompendij, a to je *Šarḥ Taḥmīṣ al-Talḥīs* (Komentar „Prečišćavanja 'Sažetka'“)

c. *Risāla fī taḥqīqi lafẓi* „čelebi“

1.3.2. **Muhamed Musić – Allamek** (umro 1636.):

1. *Hāšiya 'alā Šarḥ al-Šarīf al-Ġurġānī 'alā Miftāḥ al-'ulūm* (Glosa uz al-Ġurġānījev „Komentar 'Ključa znanosti'“)

2. *Hāšiya 'alā šarḥ Mullā Ġāmī 'alā al-Kāfiya* (Glosa na Mulla Džamijev komentar Ibn Hadžibove sintakse *al-Kāfiya*)

1.3.3. **Mustafa Ejubović Šejh Jujo** (umro 1658. ili 1660.)

a. metaglosa, nosi naslov Glosa uz „Glosu (šayḥ al-islāma) al-Harawīja uz 'Kompendij stilistike“; *Ḥawāšī 'alā Ḥawāšī šayḥ al-islām al-Harawī 'alā al-Muḥtaṣar fī al-ma'ānī*

b. Komentar „Uvodu u 'Kompendij stilistike“ **Šarḥ 'alā Dībāġa al-Muḥtaṣar fī al-ma'ānī**, posvećeno je samo uvodnom dijelu Taftāzānījevog Kompendija stilistike

Pored ova dva, Šejh Jujin učenik, Opijač, navodi i

c. **Šarḥ 'alā dībāġat al-Muḥtaṣar fī al-ma'ānī** kao Šejh Jujin komentar na *al-Muḥtaṣar*, ali da ovo djelo nije još pronađeno.

1.3.4. **Mahmud Damad**

1.3.5. **Ahmed Sin Hasanov Bošnjak** (umro 1775.) - *Mufid 'alā „al-farīda“*, komentar al-Samarqandijevog djela *al-Farīda fī al-'isti'āra* (Biser o metafori)

1.3.6. **Ahmed Sudi** (umro nakon 1598.)

1.4. **Mehmed Muhtešem Velagić - Šabanović**

Literatura:

1. *Bošnjačka književnost u književnoj kritici, Knjiga I, Starija književnost*, prir. Enes Duraković, Esad Duraković, Fehim Nametak, Alef, Sarajevo, 1998.
2. Čaušević, Ekrem, „Prve gramatike turskoga jezika u Bosni i Hercegovini“, *Zbornik radova o fra Andělu Zvizdoviću (1498–1998.)*, Sarajevo – Fojnica, 2000., 487-499
3. Čaušević, Ekrem, „Turska gramatika fra Andrije Glavadanovića (I)“, *Prilozima orijentalnufilologiju*, 52-53, 2002/03, Sarajevo, 2004., 17-50
4. Čaušević Ekrem, „Turska gramatika fra Andrije Glavadanovića (II)“, *Prilozima orijentalnufilologiju*, 54/2004, Sarajevo, 2005., str. 15-50
5. Čaušević, Ekrem, Andrić, Marta, „Novootkriveni rukopisi bosanskih franjevac na turskome jeziku“, *Prilozima orijentalnufilologiju*, 2009., str. 167-178
6. Čaušević, Ekrem, „Bosna-Hersek Fransisken Papazları Tarafından Yazılmış Olan Türkçe Gramerler ve Sözlükler“, *Uluslararası Türkçenin Batılı Elçileri Sempozyumu Bildirileri*, 5-6 Kasım 2012, İstanbul
7. Duraković, Esad, *Arapska stilistika u Bosni, Ahmed Sin Hasanov Bošnjak o metafori*, Orijentalni institut, Sarajevo, 2000.
8. Karahalilović, Namir, Drkić, Munir, *Ahmed Sudi Bošnjak: komentator perzijskih klasika*, elektronsko izdanje, Filozofski fakultet, Sarajevo, 2014.
9. Jahić, Mustafa, *Arapska gramatika u djelu al-Fawā'id al-'abdiyya Mustafa Ejubovića*, Sarajevo, 2007.
10. Mujić, Munir, *Arapska stilistika u djelu Hasana Kafije Pruščaka*, Orijentalni institut, Sarajevo, 2007.
11. Mulović, Amra, *Arapska gramatička tradicija u Bosni: Šejh Jujo o regensu*, Dobra knjiga, Sarajevo, 2012.
12. Šabanović, Hazim, *Književnost Muslimana BiH na orijentalnim jezicima*, Svjetlost, Sarajevo, 1973.

Original scientific article

Mersiha Causevic, B.A.

University of Bihac

Islamic Pedagogical Faculty

mersihacausevic78@yahoo.com

PHILOLOGY OF BOSNIAKS IN ORIENTAL LANGUAGES DURING THE OTTOMAN RULE IN BOSNIA

Abstract

This work contains a list of philological works written by Bosniaks in the period between the 16th and 19th century, during the Ottoman rule in the territory of Bosnia. The manuscripts of these works in Arabic, Turkish and Persian language are found in libraries around the world, and the works known to us so far have been listed in the work, but there is always the possibility of finding a new manuscript (or a existing translation). Most of our philological heritage belongs to the Arabic language. Certain parts are presented from the manuscripts which have been translated into the modern Bosnian language, and from which we can see the way they were written, which classical books were the most popular, and as such served as textbooks.

One of these books is Ibn Hagib's Arabic syntaxal-Kāfiyya, often commented and adapted to the needs of the then present educational system. The philological works of Hasan Kafi Pruscak are mentioned among others, who is not known as a philologist in our country.

His interest in philology is confirmed by the fact that he corrected his comment of 'Talḥīs' by writing a new comment, also for educational purposes.

Also, although written in European languages, grammars of the Turkish language gained their place in this paper because the reasons why the Bosnian Franciscans wrote grammar and dictionaries are not the same as the reasons why the Muslim population learned the Turkish language. And at the end, a part of the philological discussions on the Persian language by Ahmad Sudi Bosnavi was presented.

Keywords: *philology, Arabic language, Turkish language, Persian language, manuscript, grammar, syntax, commentary, Bosniak, Mustafa Ejubovic Sejh Jujo, Hasan Kafi Pruscak, Ahmed Son of Hasan, Ahmad Sudi Bosnavi, Franciscans*

المعيدة مرسية تشاؤشفيتش

جامعة بيهاتش

كلية التربية الإسلامية

mersihacausevic78@yahoo.com

علم اللغة لدى البوشناق باللغات الشرقية خلال فترة الحكم العثماني للبوسنة

الخلاصة

هذا البحث يحتوي على قائمة الأعمال في مجال علم اللغة التي كتبها البوشناق في الفترة ما بين القرنين السادس عشر والتاسع عشر خلال فترة الحكم العثماني للبوسنة. مخطوطات هذه الأعمال باللغات العربية والتركية والفارسية متواجدة في مكتبات في شتى أنحاء العالم. الأعمال التي عرفناها إلى الآن فقد ذكرناها في البحث، مع وجود الاحتمال بأن يتم الحصول على مخطوطة جديدة أو تترجم المخطوطة الموجودة.

غالبية تراثنا في علم اللغة مكتوب باللغة العربية. من بين المخطوطات التي ترجمت إلى اللغة البوسنوية المعاصرة فقد تم عرض بعض الأجزاء التي تبين الطريقة المستخدمة للكتابة في تلك الفترة وما هي أشهر الكتب الكلاسيكية التي كانت تستخدم للتدريس.

من بين تلك الكتب الكافية لابن حاجب التي كان يتم شرحها وتكييفها لحاجات النظام التعليمي آنذاك. ومن بين تلك الكتب كتب لحسن كافي بروشتشاك (الأقحصاري) في علم اللغة، مع العلم أنه ليس مشهوراً عندنا بأنه لغوي. من بين الأدلة أنه كان له اهتمام حقيقي لمجال علم اللغة أنه عدّل شرحه للتلخيص بكتابة الشرح الآخر، أيضاً للأهداف التعليمية.

كذلك كتب في مجال نحو اللغة التركية، وإن تمت كتابتها أسوة باللغات الأوروبية، ولكنها وجدت مكانها في البحث لأن الدوافع التي حركت الفرنسيين البوسنيين لكتابة كتب النحو والمعاجم ليست الدوافع نفسها التي دفعت السكان المسلمين لتعلم اللغة التركية.

وفي الأخير تم عرض جزء من المناقشات في مجال علم اللغة حول اللغة الفارسية

لأحمد سدي بوشناق.

الكلمات الرئيسة: علم اللغة، اللغة العربية، اللغة التركية، اللغة الفارسية، المخطوطة، النحو، البيان، الشرح، البوشناق، مصطفى أيوبوفيتش الشيخ يويو، حسن كافي الأقحصاري بروشتشاك، أحمد بن حسن، أحمد سدي، الفرنسيكان.